УДК 792

Л.Ш. Гарипова,
Ф.Х. Миңнуллина

ХАНБИКӘ – СӘХНӘДӘ: БЕРЕНЧЕ ТӘҖРИБӘЛӘР, ЯЛГЫШЛАР, УҢЫШЛАР...

В статье даётся сопоставительный анализ ряда драматургических произведений, посвященных Казанской царице Сююмбике. Особое внимание уделяется рецензиям, относящимся к пьесе М. Заитова «Царица Казанская», воспоминаниям о самом произведении и спектакле, которые хранятся в Центре письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Сююмбике рассматривается в статье как личность, не отступившая от своих идеалов, боровшаяся за безопасность государства, и хранительница национальных ценностей своего народа.

Ключевые слова: Сююмбике, пьеса, сцена, конфликт, герой.

The article provides a comparative analysis of a number of dramatic works dedicated to the Kazan Queen Syuyumbika. Particular attention is paid to reviews related to M. Zaitov's «The Queen of Kazan» and memories about the work itself and the performance, which are kept in the Center for Written and Musical Heritage of the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov og the Academy of Sciences (Republic of Tatarstan). Syuyumbike is considered in the article as a person who did not deviate from her ideals, who fought for the safetyof the state, and the keeper of the national values of her people.

Keywords: Syuyumbike, play, scene, conflict, hero.

Казан тарихында милләтебез ханбикәсе Сөембикәнең роле гаҗәеп зур. Аннан соң дәүләтчелеген югалткан татар халкы легендалар һәм бәетләрдә аны сагынып сөйләгән, исемен данлаган. Әдипләребез Сөембикә турында язган романнарында, аның исеме белән бәйләп, татар халкының тарихтагы ролен, урынын, рухи һәм мәдәни дөньясының байлыгын күрсәтергә омтылганнар. Казан ханлыгы һәм Сөембикә турында XIX–XX гасырлар чигендә яшәгән Р. Фәхретдин, Һ. Атласи, З. Вәлиди кебек тарихчыларыбыз, урыс тарихчысы М. Худяков һәм хәзерге чор татар тарихчылары Ф. Урманче, Р. Фәхретдинов, Р. Әмирханов, шулай ук язучылар М. Хәбибуллин, Р. Батулла, Р. Хәмид һ.б. Сөембикә турында әсәрләр иҗат иттеләр, татар тарихын яктыртуга һәм баетуга зур өлеш керттеләр. XX гасыр башында Казан ханлыгы һәм Сөембикә турында күпсанлы тарихи хезмәтләр языла. Кыска гына вакыт аралыгында Сөембикә турында фәнни мәкаләләр дөнья күрә, проза һәм сәхнә әсәрләре, шигырьләр иҗат ителә. Бу чорда Сөембикә тарихи шәхес һәм әдәби каһарман булып кына калмыйча, татар халкының милли азатлык идеалларын үзенә туплаган символик образга әйләнә. Билгеле булганча, XX гасыр башында Казан ханлыгы һәм аның ханбикәсе турында берничә сәхнә әсәре дә языла.

Шуларның берсе – Казан ханлыгының соңгы көннәрен тасвирлаган Сөембикә ханбикә турындагы җиде пәрдәлек тарихи пьеса (1910). Пьесаның тексты һәм авторы билгеле түгел. «Вакыт» газетасының 597 нче санында урын алган кыска хәбәрдә, бары тик Казан яшьләреннән булган ике авторның күңел биреп эшләве, мөстәкыйль рәвештә иҗат итүләре турында искәртелә. Сөембикә турындагы безгә хәтта исеме дә мәгълүм булмаган бу пьесаның тарихи дөреслекне ничегрәк чагылдыруын күренекле тарихчы Гайнетдин Әхмәров тә тикшереп чыккан [Рәмиева, 2009, б. 122]. Вакытлы матбугат битләрендә шулай ук Фазыл Туйкинның да «Сөембикә» драмасын язуы хәбәр ителә. Кызганыч ки, югарыда телгә алынган сәхнә әсәре кебек, бу драма да, тексты югалу сәбәпле, бүгенге көн укучысына килеп җитмәгән [Гарипова һ.б. с. 18]. «Сөембикә» драмасының сәхнәгә куелуы хакында 1914 елда «Вакыт» газетасында да бер мәкалә дөнья күрә.

Сөембикәгә багышланган тагын бер әсәр – төрек офицеры Гали Хәйдәр тарафыннан язылган «Шаһгали хан» исемле трагедия. «Сәйяр» труппасы артистлары аны 1918 елның 4 маенда Казанда сәхнәгә куйган. Әсәрдә Шаһгали ролен мәшһүр Габдулла Кариев, Сөембикә ролен Фатыйма Ильская башкара. Спектакльгә Фәтхи Бурнаш (Номерсыз урындык) уңай рецензия язып бастырган [Рәмиева, 2009, б. 122].

Шулай итеп, татар халкының милли хисләре югары ноктага күтәрелгән 1910 елларда ханбикә турында берничә драма әсәре дә языла, сәхнәләштерелә. Бу хакта рецензияләр дә басылып чыга. Кызганычка каршы, аларның текстлары бүгенгәчә табылмаган, шуңа күрә безнең көннәргә килеп җитмәгән бу пьесалар турында тәфсилле, дәлилле фикер йөртеп булмый.

1928 елда Мирза Зәетовның «Ханбикә» исемле тарихи легендасы сәхнәләштерелә. Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас фондында сәнгать фәннәре кандидаты Хәсән Гобәйдуллинның зур һәм бай архивы саклана (185 нче фонд). Әлеге фондта Мирза Зәетовның Хәсән Гобәйдуллинга һәм язучы Әмирхан Еникига язган хатлары, театр тарихы хакындагы кызыклы истәлекләре урын алган. Х. Гобәйдуллин театр тарихын язу барышында халык театрлары, төрле спектакльләрнең сәхнәгә менү тарихы, һәм гомумән, аерым мәсьәләләргә ачыклык кертү җәһәтеннән М.Зәетовка мөрәҗәгать итә һәм алар арасында җанлы, эчтәлекле, бер-берсенә хөрмәт белән сугарылган әңгәмә-элемтә урнаша. Истәлекләр арасында «Иске Казан диварлары артында» (соңрак «Ханбикә») пьесасы хакында язылганы аеруча игътибарга лаек. «Ханбикә» – беренче мәртәбә 1928 елда театр техникумының бишьеллык юбилее уңаеннан, техникум тәмамлаучы укучыларның имтихан спектакле буларак куела. Шул ук елда Татар академия театрының 3 нче премьерасы булып сәхнәгә менә. Төп рольләрдә: Ханбикә – Г. Болгарская, Кулач – Г. Уральский, Василий – Камал II һ.б. Баш режиссер – Е. Вахтангов исемендәге студиядә

укыган Гомәр Девишев (1897–1964) була. З. Мәҗитов истәлекләрендә дә әсәр хакында кызыклы гына мәгълүматлар бар. «Театр техникумында бездә музыка мөгаллиме С. Габәши (композитор, музыка белгече Солтан Габәши (1891–1942) иде. «Ханбикә»не сәхнәгә техникум куйганда әсәрдәге шигырь һәм җырларга музыканы ул язды. Композицияләре аның матур, моңлы чыкты. Мелодияләрендә татар аһәңе яңгырый иде. Әсәр татар дәүләт театрында уйналганда, музыканы С. Сәйдәшев (1900–1954) язды. Ул шигырь-җырларны стиль ягыннан төзәттереп, көйләрне озынрак темпка салды». Ул елларда Главлитның башлыгы Хөсни Кәрим (1887–1965), аның урынбасары Ш. Камал (1884–1942) була һәм алар да әсәргә карата үзләренең фикерләрен җиткерәләр: «Язганың яхшы, темасы кызыклы. Һәрхәлдә, «әкият ханнары» хакында түгел, реаль моментлар бар. Китапта ачлар кузгалышы пәрдәсе миңа ошады, куярга рөхсәт» дип имза сала Х. Кәрим. Ш. Камал «Казан кальгасы янында җыйналган ачлар гыйсъяны миңа да ошады. Әсәрне күркәмли торган пәрдә – шул. Анда син дин башлыгы шәехне күрсәтәсең. Минем фикеремчә, синең язуыңда аның роле гади бер ишан-мулладан ашмый. Ә шәех баш рольләрнең берсен уйнаган. Хәтта яңа хан тәгаен кылу аның кулында булган, сарай интригаларына юлбашчылык иткән, шул моментларны да күрсәтү кирәк. Аның ачлар алдында сөйләгән вәгазен яңадан карап чык, аның нотыгы митинглардагы ораторлар сөйләвенә охшамасын, нотык стиле муллалар мәчеттә татарча сөйли торган хөтбәгә охшасын» – ди [Зәетов, 185 нче фонд]. Әсәрнең язылу тарихында автор үзе түбәндәгеләрне әйтә: «Ул заманда репертуар өчен тема эзләнү вакыты иде. Чынында, сәхнәдә уйналган пьесаларның художество ягыннан шактый уңышлы булуларына карамастан, күбесендә татар тормышыннан ерак, гарәп, фарсы, төрек легендаларыннан алынган иде. Менә шул дәвердә азмы, күпме татар тарихын гәүдәләндерергә тырышкан минем «Иске Казан диварлары артында» сәхнәгә килеп менде. Яхшымы, яманмы, әсәр ул заман өчен шактый гына яңалыкка ия иде [Зәетов, 185 нче фонд]. Техникум постановкасы «Большой театр» бинасында май аенда үтә. Билетлар тиз арада сатыла. Спектакльдән соң юбилей мөнәсәбәте белән үткәрелгән банкетта К. Тинчурин да катнаша. Ул халыкның күп булуына шакката: «Премьераларда моның кадәр халыкның булганы юк иде. Беләсегез килсә, бу – реклама көченең нәтиҗәсе», – ди. Безнең гади афишадан башка рекламабыз булмады, – дип җавап бирә М. Зәетов [Зәетов, 185 нче фонд]. «Сезнең пьесагызның исеме, иптәш Зәетов, үзе зур һәм көчле реклама иде», – ди аңа талантлы язучы. С. Борһан мәкаләсендә искәртелгәнчә дә: «Зәңгәр шәл», «Наемщик», «Ханбикә» кебек пьесалардан соң, озак вакытка хәтле тамашачының күңел кылларында чыңлаган Сәйдәш музыкасы спектакль булган көннең икенчесендә ул бөтен шәһәргә таралып үтелә торган, һәркем күңелендән сызгырып, шыңшып, борын астыннан булса да ерлап йөртә торган Сәйдәш көйләре – бу бит татар театры өчен һәркайда мактана алырлык факт» [Бурнаш Ф, 1918].

1900–1918 елларда Казан ханлыгы чорының мәшһүр ханбикәсе Сөембикә шәхесенә игътибар зур була. Аның турында күпсанлы фәнни мәкаләләр, сәхнә, проза әсәрләре языла. Бу чорда Сөембикә тарихи шәхес буларак кына түгел, ә милли азатлык идеалын үзенә туплаган образ буларак ачыла. Кызганыч ки, совет чорында татар язучылары милли тарих, дәүләтчелек турында язудан мәхрүм ителделәр. Мәсәлән, заман рухына хас булганча, М. Зәетов Сөембикәне уңай яктан сурәтләми. Бу хакта «Тамашачы» (1928, №1) журналында имзасыз бастырылгын мәкаләдән дә укып белеп була. «Хөкүмәтнең алдында күп вазифалар торуына карамасдан, сарайда көчле шәхси интригалар уйный. Халык ачлыкдан тилмерә, мирзалар тарафындан хатын-кызлар көчләнә, шуның белән бергә татар крестьян һәм һөнәрчеләре күтәрә алмаслык төрле налоглар белән эшдән чыгалар. Халык арый, ил сугыш инвалидлары белән тула, сугыш, ачлык, төркемчелек аркасында Казан ханлыгы бетәр хәлгә җитә. Сарайда мәхәббәт уенлары бара, мәхәббәт җырлары җырлана, тол калган ханбикә дә тик ятмый, Кырым мирзаларыннан Госман исемле берәүгә мәхәббәт тота». Гали Рәхим дә үзенең бер мәкаләсендә, татар тарихының борынгырак дәверләреннән алынган тарихи пьесаларның татар сәхнәсендә сирәк куелуы хакында искәртә. «Әсир төрек офицеры Хәйдәр Гали тарафындан язылып, татарчага тәрҗемә кылынып, февраль чорында Кариев тарафындан куелган, һәр якдан зәгыйфь «Шаһгали хан» пьесасын алмаганда, Казан ханлыгы дәверен җанландыручы тарихи әсәрләр татар театрында куелганы юк иде. Шуның өчен «Ханбикә» пьесасының татар академия театры сәхнәсендә куелуы безнең сәхнә тарихында әһәмиятле бер вакыйга дип каралырга тиеш. Зәетов ибдәшнең «Ханбикә»се бу юлда беренче адым, беренче сынау дип каралырга тиеш» [Рәхим, 1928], ди ул. Мәкалә авторы фикеренчә, тарихи драмаларның сәхнәдә гәүдәләндерелүе – сәнгать ягыннан бик җаваплы эш. Мондый пьесаларның язылышы авторлардан, аларның куелышы режиссер һәм артистлардан бик зур хәзерлек, бигрәк тә гыйльми хәзерлек таләп итүен ассызыклый. Нәкъ менә шул яклардан карап, Г. Рәхим әлеге сәхнә әсәренең кимчелекле якларын күрсәтә. «Иң элек, тарихи пьеса язучы кеше тарихчы ук булмаса да, бер тарихчы кадәр, хәтта андан артыграк да үзенең алган тарихи чорын нечкәдән, тирәндән белергә, өйрәнергә тиеш. Бәлки автор бу турыда үз тарафыннан зур тырышлык куйгандыр, шулай да, режиссерның тырышуына карамасдан, пьеса безне XVI гасыр Казанына алып кайтып, сәхнәдә күрсәткән нәрсәләрнең чынлаб да тарихи якдан дөреслегенә ышандыра алмады» [Рәхим, 1928]. Алга таба автор темасы, эчтәлегенә тулырак тукталып, кайсы якка тирәнрәк басым ясалырга тиеш булуы хакында әйтеп уза. Шулай ук әсәрнең тел ягына аерым туктала: «Башданаяк хәзерге әдәби татар теле белән язылган, сөйләшүләрендә тарихилыкка һич әһәмият бирелмәгән», – ди. Г. Кутуй (1903–1945) исә «Ханбикә» (Татар дәүләт академия театры. Мирза Зәетов әсәре. Сөембикә хакында легенда) дип исемләнгән

язмасында, әсәр авторын тәнкыйтьләп чыга. М. Зәетов тарафыннан Казан ханлыгы чорын, вакыйгаларын, Сөембикәне каралтып күрсәтүне, тасвирлауны кире кага, кабул итми. «Быелгы сезонның икенче спектакле булып куелган «Ханбикә» драмасы турында сүз башлавы, кай почмагыннан гына тотынсаң да, кыен. Әсәр үзенә тарихи исем алган булса да, тулы тарихи күренешне бирми. «Казан ханлыгының җимерелүе дә, кинәтдән, көтмәгәндә колакка кытыршы бәрелгән мылтык тавышлары һәм «грамота» уку белән генә аңлатыла. Әсәрдән читдә бәйләнми торган күренешләрне искә алмаганда, драманың бөтен нигезе, бөтен «экономикасы» – мәхәббәткә кайтып кала. Билгеле, тарихда төрле фикерләр, төрле материаллар ярылып яткан-да, мондый бай вакыйганы болай гына аңлату – академия театры өчен гафу ителмәслек эш. Гүяки, Сөембикә гыйшык утында янмаса, Кырым егетенең бөтен эш, бөтен омтылышы гыйшкы Әмирә булмаса, имеш, Казан ханлыгы да җимерелмәс иде, имеш, Казан да рус патшалыгына күчмәс иде. Казан ханлыгының экономика ягыннан көчсезлеге кайда? Сәүдә капитализмының башлануы кайда? Алар әсәрдә юк, яки күренерлек түгелләр. Аннары язучының Сөембикәгә бирелгән характеристикасы белән дә килешеп булмый. Зәетовның Сөембикәсе ямьсез, истеричка булып чыккан. Сөембикәнең власть яратуы да, акыллы булуы да, курыкмаслыгы да монда күренмиләр. Сыйнфый каршылыкны, туган, ямьсезлек белән генә биреп булмый. Кыскасы, әсәрнең төп нигезе, вакыйга – Казан ханлыгының җимерелүе – зәгыйфь» [Кутуй, 1928], – дип яза ул.

Истәлектә язучы, җәмәгать эшлеклесе Фатих Сәйфи-Казанлы (1888–1937) һәм аның тормыш иптәше – «Азат хатын» журналын оештыручыларның берсе, журналист, тәрҗемәче Абруй Сәйфи (1889–1960) бәясе дә китерелә: «Ул вакытта халыкны көрәшкә милләт-дин исеме белән чакырганнар. Шул моментны автор әсәрендә күрсәтмәсә, ул тарихны бозган булыр иде. Мәсьәлә анда түгел. Әсәрдә сарайның үз эчендә, автор әйтмешли, «диварлар артында» барган эчке көрәш моментлары аз күренә. Интриганың җебе мәхәббәт йомгагына уралган. Ә сарайда ул вакытта әсаси көрәш тәхет өчен булырга кирәк. Казан ханлыгы егылган көннәрдә Сөембикә сарайда гына түгел, Казан шәһәренең үзендә юк инде. Ә син аны көрәшнең иң ахыргы сәгатенә кадәр сарайда күрсәтәсең, хәтта аңар финал монологы бирәсең», – диләр [Зәетов, 185 нче фонд].

1929 елда «Безнең юл» журналы редакциясе агымдагы сезон турында анкета төзеп тарата һәм кайбер алган җавапларны журналга урнаштыра. Аларда шул заманның драматургиясе ни хәлдә, репертуар ничек сайлана, актерлар составы, гомумән, театрның үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге хакында бәяләре бирелә. Аларда «Ханбикә» спектакле дә телгә алына: «Әдәбиятның башка төрләренә караганда, драма әсәрләрен язу үзенә аерым катлаулы белем һәм осталыкны сорый. Драматург талантлы һәм мәгърифәтле бер әдип, шагыйрь булу өстенә, сәхнә кануннарын, артист сәнгатен белгән, хәрәкәт,

нәфис ритм кануннары белән танышкан художник да булырга тиеш. Шул шартларның кайсы булса да берәве табылмаганга да, мәсәлән, татар театрының быелгы сезонында Такташның «Югалган матурлыг»ы уңышсызлыкка очрады. Такташ яхшы ук көчле һәм нечкә психология нокталарын да күрергә булдыра ала торган шагыйрь булуына карамастан, аның драматургка хас сорауларга җавап биреп бетерә алмавы моңа иң зур сәбәплрдән берсе иде, татар театрында «Ханбикә» тибындагы әсәрләрнең уңышсызлыкка очравына да иң зур сәбәп – бераз сәхнә кануннарына туры китереп эшләнү белән бергә, аларның әдәби әсәр булу ягыннан зәвыксыз, талантсыз язылган булуларыннан иде», – дип бәяли Галимҗан Нигъмәти («Безнең юл», 1929, № 5). Г. Кутуй да әлеге анкетага җавабында тагын бер кат «Ханбикә»не кискен тәнкыйть утына тота. Бу уңайдан, күптән түгел генә Татарстанның Муса Җәлил исемендәге опера һәм балет театрында композитор Резеда Әхиярованың шагыйрь Ренат Харис либреттосына язылган «Сөембикә» операсын да телгә алу урынлы булыр. Киң җәмәгатьчелек операдагы Сөембикә образы, аның эш-гамәлләре белән килешмәде. Бигрәк тә ханбикәнең Кошчак морза сөяркәсе булуы белән. Опера дөньяга чыккач, премьераны тамаша кылган журналистлар «Сөембикә» операсының авторларын «Казан ханлыгының соңгы символын җимерүдә, Сөембикә-ханбикәне гап-гади татар хатыны итеп күрсәтүдә гаепләде. Тарихчы Фаяз Хуҗин сүзләре белән әйткәндә, «Сөембикәнең уйнашчы икәне тарихи яктан исбатланмый» [Сөембикә...].

Сөембикәне без ничә ел ханлык белән идарә иткән акыллы, чибәр, абруй казанган кеше һәм шул ук вакытта батыр йөрәкле милләт сакчысы итеп кабул итәбез. Сөембикә ханбикә – безнең бөек каһарманыбыз, гомумтөркичелек идеяләрен үзендә туплаган, милли символ дәрәҗәсенә күтәрелгән татар халкының горурлыгы. Бу уңайдан XX гасыр ахырында иҗат ителгән, тарихи вакыйгаларны, шәхесләрне яктырткан әсәрләр игътибарга лаек. 80–90 нчы елларда язучылар, игълан ителгән сүз ирегеннән файдаланып, Болгар, Алтын Урда дәүләте, Казан ханлыгы чорларына багышланган, аларның таркалу сәбәпләрен тасвирлаган әсәрләр яздылар. Нәтиҗәдә Р. Батулланың «Сөембикә кыйссасы» (1991), М. Хәбибуллинның «Илчегә үлем юк» (1990), «Шайтан каласы» (1993), «Сөембикә ханбикә Һәм Иван Грозный» (1992), «Хан оныгы Хансөяр» (1998), «Аллаһы бүләге» (1999), «Батыйхан Һәм Лэйлә» (2002), Ф. Латыйфиның «Хыянәт» (1993) һәм башка әдипләрнең әсәрләре дөнья күрде. Әлеге чор вакыйгаларын сурәтләгән әсәрләрнең күпчелегендә үзәк урынны татар ханбикәсе Сөембикә алып торды. Мәсәлән, 2014 елда К. Тинчурин исемендәге драма һәм комедия театрында танылган язучы Мәдинә Маликованың «Сөембикә» пьесасы «Соңгы риваять» исеме белән сәхнәләштерелде. Драмада Казан ханлыгы чорындагы хәйләмәкер һәм фетнә вакыйгалары, Казан ханлыгы чоры, андагы кешеләр тормышы тасвирлана. Автор Сөембикәне патшабикә сыйфатында

гына түгел, ә иле, халкы өчен кайгыртып яшәгән шәхес буларак ача. М. Маликова әйткәнчә: «Сөембикә — минем өчен бөек шәхес. Клеопатра белән чагыштырып карасак, безнең Сөембикә күпкә өстенрәк. Әсәрдә бәрелеш Явыз Иван белән түгел, Зөя каласын булдыруда зур роль уйнаган Серебрянный белән бәрелешләр тасвирлана. Сөембикәнең бер йомшак ягы – ул бик әхлаклы һәм гаделлеккә ышана торган саф намуслы хатын. Явыз Иванны ике тапкыр Казан яныннан куып җибәрә. Аны ачыктан-ачык көрәштә түгел, ә астыртын көрәш нәтиҗәсендә генә буйсындыра алганнар».

Спектакльнең режиссеры Рәшит Заһидуллин белдергәнчә: «Хан тәхетен кулга төшерү — эчке һәм тышкы дошманнарның төп максаты! Тик аларның хыялларын тормышка ашыру юлында бары бер генә киртә бар – тәхеттә горур Сөембикә утыра! Йомшак холыклы, әмма көчле рухлы, бәхетсез, ләкин сынауларга бирешмәс ханбикә мәңге кешеләр йөрәгендә урын алачак адымга барып, Казан ханлыгының соңгы риваятенә әверелә….» [Сөембикәнең...].

Билгеле ки, бер үк диндәге кардәш Кырым ханнарының идарә итүеннән курыккан Казан түрәләре Мәскәү патшасы алдында бил бөгүне өстенрәк күрәләр. Трагедиядә Нурали Ширин морза һәм аның яраннарының Сөембикәгә каршы көрәше, ахыр чиктә патшабикәне Явыз Иван кулына тапшырып, Шаһгалине кабат Казан тәхетенә кайтарырга тырышу вакыйгалары сурәтләнә.

1546 елдан бирле Казан ханлыгына хезмәт иткән кырымлы Кошчак углан аның яклаучысы булганда, Сөембикә үзен икеләтә көчле тойган. Колшәриф образы безгә Сөембикәне укымышлы, гади халыкка һәрвакыт ярдәм кулы сузучы, Казан халкы өчен утка-суга керергә әзер торучы олы зат итеп күрергә ярдәм итә.

Р. Хәмиднең Сөембикәсе исә дәүләт иминлеге өчен көрәшә торган идарәче генә түгел, ә баласының исәнлеген кайгыра торган ягымлы әни буларак сурәтләнә. Р.Хәмид әсәренең төп үзенчәлеге шунда, ул тарихта булмаган Язгөле образын кертә. Тарихи чыганакларда Сөембикә Шаһгалигә кияүгә бирелгәч кенә үлә. Пьесада исә ул, легендадагы кебек, манарадан сикерә. Ризван Хәмид Казан ханлыгының ханбикәсе Сөембикә хакында, легендаларга таянып, тарихи фактларны кулланып, неомиф иҗат итә. Сөембикәдән тыш авторның игътибары башка тарихи шәхесләргә дә юнәлтелә: Явыз Иван, Елена Глинская, илче Адашев һ.б. образларның һәрберсенең әсәрдә үз вазифасы бар. Драматург игътибарны Явыз Иван һәм аның якыннары арасында барган сөйләшүгә юнәлтә. Аларның Казан ханлыгын әлегәчә кулга төшерә алмауларының сәбәпләрен эзли. Төшендә Адашев дошманыннан үч алырга теләүче кешене күрә: «Имеш, ниндидер бер кеше дошманыннан үч алырга тели, ләкин үз көченә ышанып бетми. Шуннан ул нишләде, дисез? Тотты да берничә кешене үзенең дошманына каршы котырта башлады: янәсе, теге адәм берсен халык арасында мыскыллы сүзләр белән сүккән, икенчесенең шәп атына кызыгып йөри, өченчесенең хатынына оятсыз рәвештә күз ата. Адашев Иван патшага

Казанны төшендәгечә кулга төшерергә киңәш итә. Көнбатыш христиан дәүләтләре белен берләшеп, хәрби көчне арттырырга, Казанның үз эчендә тәхет өчен эчке көрәшне көчәйтү зарурлыгы турында әйтә. Казан ханлыгы тормышындагы иң катлаулы вакытта Сөембикәгә терәк булырга тиешле кешеләр тәхет бүлешәләр, мәкерле планнар коралар. Шул рәвешле, драматург игътибар үзәгенә һәлакәтнең төп сәбәпчеләре булган морза һәм бәкләрнең хыянәтчел мөнәсәбәтен күрсәткән күренешләрне куя. Драмада шундый типларның берсе – Камай морза. Камай морза югары власть турында хыяллана, һәм үзенең күптән көткән максатларын тормышка ашыру өчен, җентекле план төзи. Моның өчен ул ханбикәгә ике тамчы су кебек охшаган Язгөле исемле кызны алдап тәхеткә утыртырга тели. Язгөле Камайның Сөембикәгә каршы планнарын аңлый һәм качып китә. Поэмаларында оптимизмга, тугрылык, батырлыкка дан җырлаган шагыйрь Мөхәммәдьяр үз халкының бердәм булмавына, коткыга бирелеп, дошманнар кулында җиңел генә үз-үзенә каршы коралга әверелә баруына әрни, әлеге катлаулы хәлдән котылу юлын күрә алмыйча гаҗиз кала. XVI гасырның бөек шагыйрьләренең берсе тарафыннан бирелгән бәя пьесаның трагик яңгырашын көчәйтә. Й. Нигъмәтуллина фикеренчә, «Бу әсәрдә акцент Сөембикә образыннан Язгөле образына күчерелә. Героиняларның берсе әсирлеккә караганда үлемне өстенрәк күрсә, икенчесе үч алу нияте белән әсирлеккә төшә». Ханбикәнең гәүдәсен Сафагәрәй төрбәсенә яшергәннән соң, аның киемнәренә киенеп, Язгөле үч алырга ант итә. Драматург игътибарны Касыйм шәһәренә, Шаһгали сараена, кызның антын тормышка ашырган вакыйгаларга күчерә. Язгөле, гомере буе Сөембикәне үзенеке итәргә хыялланган Шаһгалидән җәза ала. Явыз Иванның Казан өстеннән җиңүе билгесе буларак үткәрелгән туйдан соң, Язгөле үзенең кем булуын ача. Шул рәвешле, ялган Сөембикә – Язгөле Шаһгалидән генә түгел, ә Явыз Иваннан да көлә. Сөембикә образын иҗат иткәндә, Р. Хәмид халыкта киң таралган ханбикәнең үз-үзен үтерүе турындагы легенданы файдалана. Сөембикә Мәскәү патшасының колы булудан котылуның башка юлларын күрмичә, хан сараендагы мәчет манарасыннан сикереп һәлак була. Әмма автор тарихи дөреслекне бозмас өчен, Явыз Иванга тоткынлыкка кемне алып баруларын аңлату мөһим булганлыктан, әсәр тукымасына, Сөембикә образы белән беррәттән, аңа бик нык охшаган игезе Язгөле образын кертә.

Р. Хәмид Казан ханбикәсе образын иҗат иткәндә аның үз халкына булган кайгыртучан мөнәсәбәтен күрсәтүгә зур игътибар бирә. «Казан халкы! Идел-Йортыбызның мондый киеренке хәлдә калуы беренче тапкыр гына түгел! Безнең ата-бабаларыбыз андый чакта сыгылып төшмәгәннәр, киресенчә, бер тән, бер йодрык кебек берләшеп, дошманнарын, капка төпләренә килеп җиткәннәрен көтеп ятмыйча, каршы барып кыйнап җибәргәннәр. Без дә бүген шулай эшләр идек, ләкин көчебез чамалырак чак. Димәк, безгә икенче юл кала: үзара ызгышларны онытып, дошманга каршы ныклап әзер тору!» Кызганыч

ки, гади халык ханбикәнең сүзен үтәргә, якларга әзер торса, аның әйләнә-тирәсендәгеләр өчен үзләрен саклап калу мөһимрәк булып чыга. Шул рәвешле, пьесада Сөембикә зур газапларга дучар ителгән, әмма шул ук вакытта көчле, үз идеалларыннан кайтмаган трагик герой итеп сурәтләнә. Тарихи чынлыкны тасвирлау тарихи шәхескә игътибар артуга китерде. Мондый шәхесләрнең тормышлары, язмышлары үткән заман хакында гадел фикер йөртүгә юл ачты. Гыйбрәтле язмышлар, вакыйгалар бүгенге яшәешебез хакында уйланырга, үткәндәге хаталарны кабатламаска тырышырга ярдәм итә.

Әдәбият

Борһан Сафа. Сөйләшәсе бар // Безнең юл. 1929. № 20.

Бурнаш Ф. Номерсыз урындык // «Кояш». 1918. 22 май.

Гарипова Л.Ш., Миннуллина Ф.Х., Хуснутдинова Г.А., Зайнеева Г.Н. Пьеса «Сююмбике» («Ханбика») М. Заитова и ее анализ на страницах периодической печати / Казанская наука. 2020. № 5. С. 18.

Нигъмәти Г. Яңа сезонга таба // Безнең юл. 1929. №5.

Зәетов М. «Ханбикә» пьесасы хакындагы истәлекләрем / ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, 185 фонд, 3 тасв., 183 сакл. бер.

Кутуй Г. Театр тирәсендә // Безнең юл. 1928. № 9. Б. 40.

Рәмиева И. Рус, татар төрек әдәбиятларында ханбикә Сөембикә образы. – Казан, 2009. – 244 б.

Рәхим Гали. Академия театрында тарихи әсәрләр // Кызыл Татарстан. 1928. 28 ноябрь.

«Сөембикә» драмасы язылып тәмамлануы турында // Вакыт. 1914. 17 декабрь.

Сөембикә Ханбикә сөяркә була аламы: «Сөембикә» операсыннан соңгы буран [Электон ресурс] https://intertat.tatar/madaniyat/s-embik-khanbik-s-yark-bula-alamy-s-embik-operasynnan-so-gy-buran/.

Сөембикәнең серен Тинчурин сәхнәсе ача [Электон ресурс]: https://tinchurinteatr.ru/?p=1747.

Гарипова Ләйлә Шамил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Миңнуллина Фатыйма Хәлиулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре